

تمهيلات

ابو المال عبد الله بن محمد بن علي بن الحسن بن علي
البياني الهمداني

عبر القضاة

مقدمه

نصحيح، تحشيه، تعليق

عفيف عسيران

انتشارات مولی

سوشناسه، گيسودراز، محمدبن يوسف، ۷۲۱-۸۲۶ق.

عنوان قرارهادی، تههیدات، شرح

عنوان و نام پدیدآور: تههیدات ابوالمعالی عبدالله - عین القضاء به همراه شرح گيسودراز، مقدمه، تصحيح، تحشیه، تعلیق

عقیف عسیران

مشخصات نشر: تهران، مولى، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: جلد و بهشت ۳۴، ۱۴۱۵، ۲۱۵ سم

شابک: 978-964-2671-77-9

وضعیت فهرست نویسی: دنیا

موضوع: عین القضاء، عبدالله بن محمد، ۲۹۲ - ۲۵۵ ق. تههیدات -- نقد و تفسیر

موضوع: اثر فارسی -- قرن ۱۱

موضوع: Persian prose literature -- 12th century

موضوع: عرفان -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: Mysticism -- Early works to 20th century

موضوع: تصوف -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: Sufism -- Early works to 20th century

شناسه افزوده: عسیران، عقیف

شناسه افزوده: عین القضاء، عبدالله بن محمد، ۴۱۲ - ۳۵۵ ق. تههیدات، شرح

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶-۲۱۷-۲۱۷-۹۷۸ BPTATW

رده بندی دیویی: ۲۹۷.۸۲

شماره کتابشناسی ملی: ۵۳۹-۲۹۵

انتشارات مولانی

تهران: خیابان انقلاب-چهارراه ابوریحان-شماره ۱۱۵۸، تلفن: ۹۲۱۰۳۰۰، شماره: ۶۶۴۰۰۰۷۹

وبسایت: www.molapub.com • اینستاگرام: molapub • تلگرام: molapub • ایمیل: molapub@yahoo.com

تمهیدات • ابوالمعالی عبدالله بن محمد بن علی بن الحسن بن علی المیانجی الهمدانی، جلد ۱ به عین القضاء

به همراه شرح گيسودراز • مقدمه، تصحيح، تحشیه و تعلیق: عقیف عسیران

چاپ اول مولى: ۱۳۹۶=۱۴۳۹ • ۵۲۰ نسخه • ۲۳۴/۱
۹۶

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۶۷۱-۷۷-۹ ISBN: 978-964-2671-77-9

خوشنویسی و طرح جلد: استاد حمید عجمی

حروفچینی: دربیجه کتاب • لیتوگرافی و چاپ: ایران مصور • صحافی: نوری

کلیه حقوق مربوط به این اثر محفوظ و متعلق به انتشارات مولانی است

انتشارات مولانی

۵۵۰۰۰۰ ریال

فهرست مطالب مقدمه

نه

فصل اول

معرفی آثار عین القضاة

ده

یازده

یازده

پانزده

نوزده

سی و دو

سی و سه

سی و چهار

سی و چهار

سی و هفت

I- آثار دوران جوانی

II- آثاریکه پس از سالگی تألیف کرده است

۱- زبدة الحقائق

۲- مکتوبات

۳- تمهیدات

۴- شکوی الغریب

III- آثاریکه منسوب بعین القضاة است

۱- شرح کلمات قصار باباطاهر

۲- رساله یزدان شناخت

۳- لوايح

فصل دوم

شرح حال عین القضاة

چهل و دو

چهل و شش

پنجاه و چهار

پنجاه و هشت

پنجاه و هشت

شصت

شصت و هفت

هفتاد و دو

I- از آغاز تولد تا بیست و یک سالگی

II- از هنگام ملاقات او با احمد غزالی تا سال تألیف زبدة الحقائق

مشایخ عین القضاة

III- عین القضاة متفکر و مرشد و عارف

۱- عین القضاة متفکر

تحول فکری عین القضاة

۲- عین القضاة شیخ و مرشد

الف - معلم اخلاق

هفتاد و پنج	ب - پیر طریقت
هفتاد و نه	۳- عین القضاة عارف
هفتاد و نه	الف - مکاشفات عین القضاة
هشتاد و دو	ب - کرامات عین القضاة
هشتاد و چهار	ج - عین القضاة شیخ بی مرید
هشتاد و چهار	مسألة اول بیان حقیقت پیر و مرید
هشتاد و پنج	مسألة دوم راجع بعلم مکاشفه
هشتاد و شش	مسألة سوم راجع بحقیقت دوزخ
هشتاد و شش	مسألة چهارم حقیقت و ضرورت نماز

فصل سوم

افکار فلسفی عین القضاة

نود و یک	قسمت اول: نظریه عین القضاة در علم و معرفت
نود و دو	۱- ماهیت علم و معرفت در نظر عین القضاة
نود و پنج	۲- ماهیت عقل و بصیرت
نود و هفت	۳- موضوعی که عقل و بصیرت آن در میان است
یک صد و دو	۴- عقل و بصیرت چگونه مدرکات نود را ثابت می آورند؟
یک صد و چهارده	دلیل عین القضاة بر وجود خدا
یک صد و شانزده	معرفت صفات خدا
یک صد و بیست	مسألة خلق و ایجاد
یک صد و بیست و هفت	قسمت دوم: توضیحاتی بر نظر عین القضاة درباره علم و عقل
یک صد و بیست و هشت	فرق میان علم طبیعی و علم مابعد طبیعت
یک صد و سی و سه	فرق میان نیروی تصویری و نیروی تصدیقی عقل
یک صد و سی و هشت	فرق میان مفاهیم متواطیء و متشابه و متمائل
یک صد و سی و نه	نقد برهان وجود خدا
یک صد و چهل و هشت	تشکیک
یک صد و چهل و نه	مسألة صفات و ذات خدا
یک صد و پنجاه و یک	۱- رای مشبهه درباره مدلول صفات و علاقه آنها با ذات
یک صد و پنجاه و دو	۲- رای معتزله و اکثر فلاسفه مسلمان
یک صد و پنجاه و دو	۳- رای اهل سنت

فهرست مطالب تمهیدات

۴	تمهید اصل اول: فرق علم مکتسب با علم لدنی
۱۵	تمهید اصل ثانی: شرطهای سالک در راه خدا
۲۸	تمهید اصل ثالث: آدمیان بر سه گونه فطرت آفریده شده‌اند
۳۷	تمهید اصل رابع: معرفت را بشناس تا خدا را بشناسی
۴۱	تمهید اصل خامس: پنج ارکان پنجگانه اسلام
۵۶	تمهید اصل ششم: حقیقت در حالات عشق
۷۹	تمهید اصل سابع: سه وقت روح و دل
۹۲	تمهید اصل ثامن: اسرار سران و کیمت خلقت انسان
۱۰۸	تمهید اصل تاسع: بیان حقیقت ایمان و کف
۱۳۲	تمهید اصل عاشر: اصل و حقیقت آسمان و زمین، نور و حمد

* * *

فهارس

۱۸۵	نسخه بدلها
۳۰۱	فهرست لغات و اصطلاحات
۳۳۹	فهرست آیات قرآن
۳۴۹	فهرست احادیث
۳۵۷	فهرست اقوال بزرگان
۳۶۳	فهرست اعلام

مقدمة مصحح بر کتاب تمهیدات

این مقدمه به سه فصل تقسیم میشود:

فصل اول: معرفی آثار عین‌القضاة.

فصل دوم: شرح احوال.

فصل سوم: افکار و تفکرات.

فصل اول

آثار عین‌القضاة

در تذکره‌هایی که از قرن ششم تا نهم تألیف شده شرح حال مفصل و موثقی دربارهٔ عین‌القضاة دیده نمی‌شود ولی مورخین و تذکره‌نویسان قرن‌های بعد راجع باو شرح مفصلتری نوشته‌اند که زیاد جالب و قابل اعتماد نیست. بنابراین برای بدست آمدن حقیقت ناچاریم آثار قاضی همدانی را مورد بررسی قرار دهیم زیرا این آثار مهمترین اسناد تاریخی است که میتوان بوسیلهٔ آنها بر احوال وی آگاهی یافت.

آثار عین‌القضاة را به سه دسته میتوان تقسیم کرد:

۱. افکار عرفانی قاضی همدانی در مقدمهٔ شکوی‌الغریب ذکر شده است.
۲. نام اکثر کتابهای عربی و فارسی را که در آنها ذکری از عین‌القضاة رفته است در فهرست مآخذ ثبت کرده‌ایم.
- تذکره‌نویسان شرح احوال او را هر یک باختصار از دیگری نقل میکنند و ما از قدیمترین اقوال آنان استفاده خواهیم کرد اگر خوانندهٔ ارجمند مایل است اقوال گوناگون مورخان را دربارهٔ عین‌القضاة بداند بهتر است به کتاب احوال و آثار عین‌القضاة تألیف آقای دکتر فرمنش رجوع کند.

I- آثار دوران جوانیش،

II- آثاریکه پس از ۲۴ سالگی تألیف کرده است،

III- آثاریکه منسوب به اوست.

I- آثاریکه در دوران جوانی تألیف کرده یازده کتاب است و از این کتابها جز نام و اندک اطلاعاتی از مضامین آنها که بصورت پراکنده در تألیفات موجود او^۱ بجای مانده چیزی در دست نیست.

نام تألیفات فاضل همدانی و مختصر اطلاعی که از آنها بجای مانده و اصلش از بین رفته است فهرست‌وار^۲ اینجا نقل میشود:

۱- قری العاشر الی مع العوران والاعاشی.

۲- رساله علانیة. رساله علانی را آنچنانکه خودش یادآور میشود برای عوام نوشته است از طرفی همین مطالب^۳ در رساله الحقایق طوری بیان کرده که مخصوص خواص باشد. در رساله دیگرش بنام رساله جمالی^۴ رساله علانی نام می‌برد همچنین صفدی^۵ مورخ قرن هشتم هجری نیز رساله علانی را از تالیفات عین‌القضاة بحساب آورده است. ۳- رساله جمالی: این رساله^۶ چهار صفحه است که در سه فصل نوشته شده و در کتابخانه ملامراد ضمیمهٔ مکتوبات از صفحه ۲۳۵ تا ۲۳۸ ثبت شده است، مطالب این رساله دربارهٔ ضرورت بعثت پیامبران و درمان بیماری‌های روحی است. زمان تألیف این رساله پیش از تصنیف رساله علانی میباشد.

۴- المقتلذ من التصریف «در علم صرف».

۵- رساله امالی الاشتیاق فی لیالی الفراق (ادبی).

۶- منیه الحیسوب: مؤلف نام این کتاب را در رساله شکوی الغریب آورده و گوید که

۱. رک: شکوی الغریب ص ۴۰ و ۴۱.

۲. «کتابی کردیم در این معنی بنامی و رساله علانیش نام کردیم از بهر خزانة مولانا تاج‌الدین علاءالدوله» مکتوبات ص ۲۳۵.

۳. «و من تصانیفه الرساله العلانیة و امالی الاشتیاق»، الوافی بالوفیات ج ۱۵ «چون از کتاب (رساله علانی) پرداختیم این رساله بهاری ساختیم از بهر پادشاهزاده جمال‌الدین شرف‌الدوله و این کتاب را نام رساله جمالی کردیم» رساله جمالی در مکتوبات ص ۲۳۵.

این کتاب را درباره علم حساب هندی نوشته است^۱، صفدی^۲ در آثار خود به مقدمه‌ای که عین القضاة درباره حساب هندی نوشته است اشاره میکند.

۷- نزهة العشاق و نزهة المشتاق: این رساله هزار بیت شعر است که بصورت تغزل سروده شده است.

۸- صولة الباذل الامون على ابن اللبون (محب اللبون).

۹- غاية البحث عن معنى البعث: عین القضاة این رساله^۳ را در مورد حقیقت نبوت تألیف کرده است مضافاً باینکه این رساله برعکس رساله جمالی و علانی برای خواص نوشته شده است. قاضی همدانی این رساله را در سن بیست و یک سالگی تألیف کرده است.

۱۰- المدخل الى العربية ورياضة علومها الأبتية (ادبیات و علوم عربی).

۱۱- تفسیر حقايق الامران.

عین القضاة تصمیم داشته است که هریک از این دو کتاب اخیر را بده مجلد درآورد لیکن بعلت گرفتاریهای دینی و بهر خاطر برشاد بریدان این دو کتاب ناتمام مانده است^۴. تمام تصانیف دوران جوانی او که ذکر شد، باستثناء رساله کوچک جمالی، به عربی نوشته شده است؛ ولی متأسفانه از این تألیفات نیز چند جمله و چند بیت شعر که در رساله شکوی الغریب دیده میشود چیزی در دست نیست.

II- دسته دوم مصنفاتی است که از عین القضاة باقیمانده است. آنها پس از ۲۴ سالگی او

تألیف شده:

۱- کتاب زبدة الحقائق

کتابی است فلسفی که راجع بحقیقت ذات خدا و صفات او و حقیقت نبوت و روز رستاخیز و احوال روح پیش از حلول در بدن و بعد از مفارقت آن نوشته شده است^۵؛

۱. «و هو فی عمل الحساب الهندی» شکوی ص ۶۵.

۲. «و فی الحساب الهندی مقدمته» الوافی فی الوفيات ج ۱۵.

۳. «و لقد ذكرت فی النبوة و ما يتعلق بها من المقدمات العلمية فی رسالتي الموسومة - غاية البحث عن معنى البعث - ما يشفي غليل الطالب المستفيد ... و كنت اذا ملیت تلك الرسالة ابن احدى و عشرين سنة» زبدة ص ۴۳.

۴. شکوی ص ۴۱.

۵. زبدة ص ۳.

بقول خودش این کتاب را در بیست و چهار سالگی تألیف کرده است.^۱ قاضی همدانی در یکی از مکاتیب خود^۲ و نیز در رساله شکوی الغریب^۳ از زبدة الحقائق نام می‌برد، مضافاً باینکه عین القضاة مطالب مهم زبدة الحقائق را در شکوی الغریب ذکر کرده است البته مطالبی که او نقل میکند همان مطالبی است که فقهای زمان باستاند آنها تکفیرش کردند و بقتلش حکم دادند.^۴

ابوالقاسم بیهقی^۵ مورخ مشهور قرن هفتم از زبدة الحقائق نام می‌برد؛ از مورخین قرن هشتم تنها جفدی^۶ بزبدة الحقائق اشاره کرده است، لیکن از تذکره نویسان قرن نهم فقط جامی^۷ از زبدة الحقائق نام برده و برای نمونه یک صفحه از این کتاب را بفارسی نقل کرده است. ضمناً در کتاب تمهیدات^۸ هم نمونه‌ای آورده است؛ اما جامی و بیشتر مورخین متقدم متأخر بر این دو کتاب را اشتباهاً یکی دانسته و آنرا زبدة الحقائق نامیده‌اند. بهر حال جعفری کتاب ریده^۹ دیده است زیرا در یکی از کتابهای خود بنام «الدرة الفاخرة» هنگامیکه در آراء متضاده صحبت میکند چند صفحه از زبدة الحقائق عربی را نقل می‌نماید^{۱۰} ولی نام عین القضاة را نمی‌برد و بجملة: «قال بعضهم قدس الله سره»، اکتفا میکند.

از مورخین و تذکره نویسان متأخر تنها در نفر ترجمه فارسی زبدة الحقائق را در تذکره‌های خود ذکر کرده‌اند که قابل توجه است:

۱. زبدة ص ۴؛

۲. «چون پیش برکه بنشستمی ... مرا در این حال قدرت بود که زبدة الحقائق بدوسه روز تصحیح کنم که اگر حکیمی بانصاف آنرا مطالعه کند و تأملی صادق بکند در آن بداند که آن واگفت حکما خود را بی سستی نداند»
مکتوبات ص ۱۲۲؛

۳. شکوی ص ۴۱؛

۴. زبدة ص ۲۱ و ۲۴ و ۳۵ و ۳۷ و ۵۱ و ۵۳ و ۵۷ و ۵۹ و ۸۵ و ۸۶ رک: شکوی ص ۲۷؛ رک: بمقدمة شکوی الغریب تصحیح عقیق عسیران؛

۵. «ابوالمعالی عبدالله المیانجی ... و صنف کتابا سماه زبدة الحقائق و خلط فيه كلام الصوفية و كلام الحكماء فصلب» ثمة صوان الحکمة نسخة عکسی دانشگاه تهران شماره ۹۳۵؛

۶. «لعین القضاة کتاب زبدة الحقائق» الوافی بالوفیات ج ۱۵؛

۷. تفحات الانس ص ۴۱۴ تا ۴۱۵ رک زبدة ص ۷ و ۸؛

۸. تفحات الانس ص ۴۱۵ و نیز در تمهیدات ص ۱۸۸، ۱۸۹، ۲۵۰، ۲۵۱؛

۹. الدرة الفاخرة. ص ۲۵۳ و ۲۶۲ رک. زبدة، ص ۱۷ تا ۲۰؛

قاضی نورالله شوشتری^۱ - مورخ اوایل قرن یازدهم - وقتیکه از محمد بن محمد طوسی و آثار او صحبت میکند ترجمه زبدة الحقایق و شرح آنرا باو نسبت میدهد؛ و حاجی خلیفه^۲ (مورخ اواخر قرن یازدهم) بوجود ترجمه فارسی زبدة الحقایق اشاره نموده و چند سطر از آغاز این کتاب نقل کرده است؛ اما او راجع ب مترجم زبدة الحقایق چیزی نگفته است. ما تقریباً تمام کتابخانه های ترکیه را برای ترجمه زبده جستجو کریم و هیچ اثری از آن پیدا نشد. از دانشمند محترم آقای ریتز Ritter مستشرق آلمانی که در حدود سی سال کتابخانه های ترکیه را بررسی کرده جويا شدیم گفتند: از کجا دانسته ای که ترجمه ای درباره زبده وجود دارد؟ قول مرعی بایشان ارائه شد تبسم کردند و گفتند: «آری مرعی نباید استناد کرد زیرا گفته های مرعی گاهی ساخته خیال است.»^۳ راجع بمرل حاجی خلیفه گمان میکنیم که او مانند جامی تمهیدات را ترجمه زبدة الحقایق دانسته است.

اکنون خوشحالیم که کتاب زبدة الحقایق را برای اولین بار پس از تصحیح و چاپ در اختیار ارباب تحقیق قرار داده ایم. اینک بمعرفی هشت نسخه خطی زبده که در کتابخانه های مهم فهرست شده دنیا - ج - است می پردازیم. و پس از آن درباره سایر آثار عین القضاة بحث خواهیم کرد.

نسخ خطی موجود از کتاب زبدة الحقایق^۳

کتاب زبدة الحقایق تاکنون چاپ نشده اینک بعضی اطلاعات لازم درباره هشت نسخه خطی از کتاب زبده که در کتابخانه های دنیا موجود است در اینجا نقل میشود:

۱- نسخه N: این نسخه جزو مجموعه رسائل فلسفی متنازعیه است؛ دکتر مهدوی است که عکس آن در دو مجلد بشماره ۱۰۴۷ و ۱۰۴۸ در کتابخانه دانشگاه تهران وجود دارد

۱. «له ترجمه کتاب زبدة الحقایق عین القضاة همدانی و شرح مواضع مشکله آن بالتماس و تکلیف امیرناصر محتشم که از اعیان طایفه اسماعیلیه بود» مجالس المؤمنین قاضی نورالله شریف الحسینی المرعی الشوشتری ص ۲۰۷؛

۲. «زبدة الحقائق فارسی و عربی لعین القضاة ... المتوفی سنة ۵۲۵. اوله احمدالله ... و هو مختصر فی مائة فصل ... فی کشف الغطاء من الاصول الثلاثة التي تعبدالله تعالى باعتقادها كافة الخلق» کشف الظنون ج ۲ ص ۹۵۱-۹۵۳.

۳. از مقاله آقای مایر Meier در مجله Der islam سال ۱۹۳۷ که درباره نسخه های خطی آثار عین القضاة موجود در کتابخانه های استانبول نوشته اند استفاده بردیم. و ما پس از جستجو در کتابخانه های استانبول و شهرهای دیگر ترکیه فهرست آقای مایر را مفصّلتر و کاملتر نمودیم.

اول از صفحه ۱ تا ۲۷ نوشته شده است و این نسخه در سه جلد بنقل از صفحه ۲۶۴ متن در سال ۸۷۱ تحریر یافته است.

۵- نسخه پنجم متعلق بکتابخانه شهید علی (ترکیا) بشماره ۱۲۰۹ میباشد این نسخه بخط نسخ بقطع ۱۶×۱۰؛ ۱۱×۶ سانتیمتر نوشته شده و هر صفحه دارای ۳۲ سطر میباشد و بوسیله رضی الدین الغزی العامری فی عرفه یوم جمعة تاسع محرم الحرام سنة ۹۱۴ کتابت شده است.

۶- نسخه ۷: این نسخه جزو مجموعه‌ای است که قبلاً در کتابخانه برلین بشماره ۱۷۰۷ (مخطوطات عربی) بوده و اکنون در کتابخانه دانشگاه Tübingen موجود است. متن زبدة الحقایق از صفحه ۷۴ تا ۱۱۹ نوشته شده است و عکس این متن در کتابخانه دانشگاه برلین موجود است. این متن به خط نسخ زیبایی در سال ۱۱۵۰ نوشته شده ولی تاریخ تحریر در زبدة الحقایق ذکر نشده است.

تقریباً نیمی از صفحات نسخه ششم دارای حاشیه است که حواشی آنها عبارت است از منتخباتی از اقوال بزرگان متقدمین، مخصوصاً از ابن عربی و جامی؛ اما از این حواشی توضیحی مهم درباره مطالب زبدة الحقایق نیست نمیايد.

۷- نسخه هفتم متعلق بکتابخانه تیمور (قاهره) بشماره ۱۷۵ شعبه تصوف است. تاریخ کتابت این نسخه سال ۱۳۱۸ هجریست «تمت عین یس... الداودی احد طلبة العلم فی المسجد الاقصی و کرسی النبی سلیمان علیه السلام فی منتصف شهر ربیع الثانی من شهر سنة الف و ثلاثمائة و ثمانین و عشر هجری».

۸- نسخه هشتم متعلق بکتابخانه مجامیع طلعت (قاهره) که عنوان عنقای مغرب بشماره ۴۸۲ موجود است از صفحه ۳۲ تا ۱۳۵ شامل کتاب زبدة الحقایق است که بخط نسخ نوشته شده است هر صفحه ۱۶ سطر بقطع ۱۹/۵×۱۲/۵؛ ۱۵×۱۰ سانتیمتر میباشد. تاریخ کتابت آن نامعلوم است.

برای تصحیح متن زبدة الحقایق فقط از چهار نسخه VGCM استفاده شده است.

۲- مکتوبات

محققاً نمی‌دانیم که شهید همدانی چند مکتوب بمیریدان خود نوشته است زیرا نسخه خطی مکتوبات کتابخانه مراد (استنبول) شامل ۱۲۷ مکتوب میباشد. در نسخه

کتابخانه کارالله (استنبول) ۶۷ مکتوب ثبت شده است ولی در سایر نسخه‌ها تعداد مکتوبات بین این دو رقم می‌باشد. اما عین‌القضاة در تمهیدات از تعداد مکتوبات و هویت اشخاصیکه مکتوب به آنها نوشته شده است چنین تصریح میکند «بسیار رسائل بقاضی امام سعدالدین بغدادی و خواجه امام عزالدین و امام ضیاءالدین و خواجه کامل‌الدولة والدین نوشتم که مجلدات بود»^۱.

الف - مطالب و مضامین مکتوبات قاضی همدانی^۲

مطالب مکتوبات اغلب مربوط بمسائل فلسفی مانند: ممکن و واجب و حادث و عرض ...، اصول عرفانی مانند: عشق و فنا و قیامت و عالم ارواح ... و سلوک و شرح احادیث و آیات قرآن و ارکان دین اسلام و هرچه بدین موضوعات تعلق دارد می‌باشد فقط فرقی که بین تمهیدات و مکتوبات وجود دارد آنست که در مکتوبات از مطالب فلسفی و سیر و سلوک به سلت و عمیقتر بحث شده است^۳. علاوه بر این در مکاتیب اطلاعاتی درباره زندگی شخصی قاضی همدانی ثبت شده که در فصل دوم در ضمن شرح احوال او ذکر خواهیم کرد.

ب - نسخه‌های خطی مکتوبات

۱- نسخه مجموعه کتابخانه سپهسالار به ۳۸۷۵ ورق ۱۰۵ سطر ۱۵ بقطع ۱۸×۱۲؛ ۱۴×۹ بخط نسخ در سال ۶۳۸ هجری نوشته شده است. چند قسمت فقط از مکاتیب در این نسخه وجود دارد از ورق ۸ تا ورق ۱۰۵.

۲- نسخه کتابخانه کارالله (استنبول) بشماره ۱۰۰ ورق ۱۳۶ سطر ۱۵ بقطع ۱۹×۱۱؛ ۲۵×۱۸ بخط نسخ در سال ۶۶۸ تحریر یافته است از این نسخه، مکی بشماره ۱۶۶ در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است، مجموع این مکاتیب ۶۷ مکتوب است.

۳- نسخه کتابخانه شهید علی (استنبول) بشماره ۱۴۱۷ ورق ۲۰۶ هر صفحه ۱۵ سطر بقطع ۱۶×۲۳؛ ۱۷×۱۰/۵ بخط نسخ نوشته شده است مجموع این مکاتیب ۶۴ مکتوب نصف آنها در سال ۷۳۳ و نصف در سال ۷۶۲ تحریر یافته است. آیات و

۲. رک مکاتیب M ص ۲۸۳ و ۲۸۴.

۱. تمهیدات ص ۱۱۵.

۳. درباره ابلیس رک: مکاتیب M ص ۹۵، ۹۶، ۳۲۵، ۳۲۶ و در تمهیدات لغت ابلیس در فهرست لغات و اصطلاحات.

احادیث با مرکب قرمز نوشته شده است. از مکتوب یازدهم تا مکتوب بیست و پنجم زیر هر سطر ترجمه ترکی آنها آمده است.

۴- نسخه وقف ملامراد که عکس آنها در کتابخانه دانشگاه تهران بشماره ۵۱، ۵۲، ۵۳ موجود است تعداد ورق های این نسخه ۳۷۹، هر صفحه ۲۱ سطر و در سال ۸۵۳ بخط نستعلیق نوشته شده است، تعداد مکاتیب ۱۲۶ است. بعلاوه این نسخه حاوی رساله جمالی عین القضاة و چهار مکتوب است که احمد غزالی بعین القضاة نوشته.

۵- نسخه کتابخانه ملی پاریس بشماره ۳۵ Sup Pers ورق ۳۶۵ بقطع ۲۴×۱۴ سانتیمتر بخط نسخ در سال ۱۰۲۵ هجری نوشته شده است.

۶- نسخه کتاب از بریتیش میوزیم Add. ۱۶۸۲۳ ورق ۳۶۰ بقطع $\frac{1}{4} \times \frac{5}{8}$ اینچ هر صفحه ۱۷ سطر بخط نسخ تحریر یافته است و تاریخ کتابت ندارد.

۷- نسخه کتابخانه ملی فرانسه بشماره ۲۱۷۷ که با عنوان مکاتیب العرفاء نوشته شده است. تعداد صفحات ۴۷۹ و هر صفحه ۱۷ الی ۱۹ سطر بقطع $\frac{5}{8} \times ۲۲$ سانتیمتر است این نسخه با خط نسخ است و از صفحه اول تا ۶۰ و از ۷۶ تا ۲۲۰ که با خط نستعلیق تحریر یافته است اما تاریخ کتابت آن معلوم نیست.

۸- نسخه کتابخانه نافذ (استنبول) شماره ۴۴۴ که عکس آن در کتابخانه دانشگاه بشماره ۱۱۸۷، ۱۱۸۸ موجود است. تعداد ورق های آن ۱۴۹ بقطع $\frac{5}{8} \times ۱۵$ و هر صفحه ۱۲/۵ و هر صفحه ۱۹ سطر است؛ این نسخه بخط نسخ نوشته شده و اول و آخر این نسخه ناقص است و تاریخ تحریر آن معلوم نیست و این نسخه ۶۳ مکتوب دارد.

۹- نسخه کتابخانه تیر نجیب پاشا بشماره ۳۰۱ ورق ۱۰۴ بقطع $\frac{3}{4} \times ۱۶$ و هر صفحه ۱۲/۲ است از ورق اول تا ۷۵ تمهیدات و از ورق ۷۶ بعد مکاتیب است که بخط نسخ زیبا نوشته شده است و تاریخ تحریر ندارد.

ج - تاریخ انشاء مکتوبات قاضی همدانی

تاریخ تحریر یکی از مکاتیب بدینصورت ثبت شده است؛ «روز آدینه بود سابع عشر محرم چیزکی نوشتی بمردم»^۱. هرگاه هفدهم محرم روز آدینه بوده باشد اول آن روز چهارشنبه بوده است، و در کتاب زبده آمده است که قاضی همدانی تا سال ۵۱۶ مرید

بوده است پس بایست سال ۵۱۶ تا سال ۵۲۵ عین القضاة این مکتوبات را نوشته باشد و از روی تقویم و ستنفیلد^۱ معلوم شد که فقط سال ۵۲۰ در میان سالهای مذکور روز آدینه هفدهم محرم واقع شده است بنابراین تاریخ تحریر مکتوب مذکور سال ۵۲۰ میباشد. در مکتوب دیگر تاریخ تحریر چنین آمده است: «این مکتوب شب شنبه نوشتم بعدالغشاء از حالت سلامت و عافیت و دیروز که غرة محرم بود رقعة از آن برادر عزیز اطلال الله بقاء آمد»^۲ اگر این مکتوب شب شنبه نوشته شده باشد آن روز روز جمعه بوده و روز پین از آن پنجشنبه اول محرم بوده است و با مراجعه بتقویم و ستنفیلد معلوم میشود که در بین سالهای ۵۱۶ تا ۵۲۵ فقط سال ۵۱۷ است که پنجشنبه اول محرم واقع شده بنابراین تاریخ تحریر مکتوب مذکور سال ۵۱۷ میباشد. اینک تاریخ تحریر چند مکتوب را از اشاراتی که در آنها آمده است از روی تقویم و ستنفیلد تعیین میکنم:

صفحة اشارات در مکتوبات	تاریخ تحریر استناد بتقویم مذکور
۲۰	۵۱۹ هجری
۱۹۰	۵۲۰
۱۹۷	۵۱۷
۲۱۷	۵۲۴
۲۵۳	۵۲۱
۲۵۸	۵۲۲
۲۶۹	۵۲۱ یا ۵۲۰
۳۴۲	۵۲۰
۳۶۱	۵۱۹
۳۶۶	۵۱۷ یا ۵۲۵

از این جدول چنین نتیجه گرفته میشود با اینکه سال تحریر بیشتر مکاتیب ذکر نشده است لیکن میتوان گفت که غالباً کتابت آنها میان سال ۵۱۷ و سال ۵۲۵ بوده است؛ و در یکی از مکتوبات صریحاً می‌بینیم که در سال ۵۲۵ نوشته شده است «و اگر در زبدة الحقایق دعوی کرده‌ام آن از ده سال باز ساخته‌ام ما در آن دعاوی عریض و طویل که اکنون مانده نیست»^۱. اگر عین القضاة زبدة الحقایق را در بیست و چهار سالگی نوشته باشد این مکتوب بایستی در سال مرگش نوشته شده باشد یعنی در سی و سه سالگی که هـ. بق. ۵۲۵ هجریست همچنین در یک مکتوب شهید همدانی تصریح میکند که مکتوب وی «ثمره پانزده سال سلوک است»^۲ و از مقایسه اشاراتی که در زبدة موجود است کما: میشود که این مکتوب در سال آخر عمر او نوشته شده باشد همچنین در بعضی مکاتیب که از حواجه احمد غزالی با کلمه رضی الله عنه، و رحمة الله علیه، و احسن مثواه یاد شده^۳، بلوم^۴ خود که تاریخ تحریر این مکاتیب پس از مرگ امام احمد غزالی یعنی پس از سال ۵۰۵ هجری بوده است.

۳. تمهیدات

در این کتاب تنها از عرفان محض^۵ گفته شده است. عین القضاة تجارب روحی خود را که عبارت از فداکاری برای وصول به حیوب و فنا در معشوق و تحمل گداز عشق و دریافت لذت و صمیمیت و صفا است بیان می‌کند و برای دریافت موضوعات عرفانی که در این کتاب بیان شده بایستی بفرست لغات و اصطلاحات رجوع شود. در مقدمه شکوی الغریب درباره معنای فنا و حلول از نظر عین القضاة بحث کرده‌ایم. اکنون نظر خوانندگان را به سه موضوع که درباره تمهیدات بیان خواهد شد جلب میکنیم:

۱- علت تسمیه کتاب به تمهیدات و اینکه برای که و در چه زمانی تألیف شده است.

۲- نسخه‌های خطی، که از کتاب تمهیدات موجود است.

۳- راهنمایی برای استفاده از حواشی این کتاب.

الف - علت تسمیه کتاب به تمهیدات

اولاً: مورخان قدیم مانند سماعی و اصفهانی و صفدی و عسقلانی از کتاب تمهیدات

۲. مکتوبات M ص ۲۹۰.

۱. مکتوبات M ص ۶۱.

۳. مکتوبات M ص ۱۹، ۲۰، ۴۱، ۴۵، ۶۰، ۸۳، ۲۹۲.

ذکری نکرده‌اند فقط کتاب زبدة الحقائق و شکوی الغریب را از تألیفات عربی او دانسته‌اند و از ترجمه زبده بفارسی و دیگر کتابهای فارسی او چیزی نگفته‌اند. اولین تذکره‌نویسی که از تمهیدات نام می‌برد طبسی است و دو صفحه از همان کتاب را نقل کرده است.^۱ مورخین بعد مانند جامی و مرعشی شوشتری و حاجی خلیفه تمهیدات را اشتباهاً ترجمه فارسی کتاب زبده دانسته‌اند. همچنین بیشتر نسخه‌های خطی تمهیدات بعنوان زبدة الحقائق یا فقط زبده نامیده شده است، در بعضی نسخه‌های خطی مانند H تمهیدات بنام زبدة الحقائق فی کشف الدقائق نام‌گذاری شده است و در نسخه M کتاب تمهیدات بنام «تماهید»^۲ ثبت شده است.

بنظر می‌رسد که قاضی همدانی نامی برای این کتاب تعیین نکرده است زیرا مایل نبوده که مردم از این تألیف اطلاع داشته باشند چون میدانسته که نپختگی آنها برایش ایجاد زحمت خواهد کرد.

از طرفی از تقسیم‌بندی این کتاب به تمهید برای ما روشن می‌شود که قاضی همدانی قصد تألیف کتابی داشته است چون او در تقسیم مطالب، در تمهید چهارم چنین می‌گوید: «بعضی از معرفت نفس خود بشناختن و تمهیدهای گذشته و بعضی در تمهید دهم گفته شود بتمامی»^۳؛ و در تمهید ششم می‌گوید: «تمام شرح شاهد و مشهود در تمهید دهم گفته شود انشاء الله»^۴. گرچه قاضی همدانی قصد داشته تمام مطالب عرفانی را در این کتاب جمع کند ولی وسعت مطالب او را بر آن داشته تا روشن مطالب و زبدة حقایق را بنویسد چنانکه خودش می‌گوید: «ایدوست اگر در این کتاب زبده هیچ کلمه نیستی جز این کلمات که زبده علوم هر دو جهان آمده است، بس بودی عالمیان را در ریغا چه دانی که در این تمهید چند هزار مقامهای مختلف واپس گذاشتیم و از هر عالم زبده‌ای در کسوت رموز با عالم کتابت آوردیم»^۵.

همین استعمال کلمه زبده در متن تمهیدات باعث شده که بیشتر تذکره‌نویسان را

۲. تمهیدات ص ۲۵۴.

۴. تمهیدات ص ۱۱۵.

۱. مجالس العشاق ص ۶۲.

۳. تمهیدات ص ۵۶.

۵. تمهیدات ص ۳۰۸ و ۳۰۹ و ۱۸۰ و ۳۵۳ و ۳۵۴.

چنین پنداری حاصل آید که کتاب تمهیدات همان زبدة الحقایق است در حالیکه مقصود قاضی همدانی از کلمه «زبد» معنای لغوی بوده نه اسم خاص.

ثانیاً - باید دانست که این کتاب برای کدام شخص یا گروه و در چه زمانی نوشته شده است، راجع باشخاص همانطور که از متن کتاب برمی آید، مخاطب او شخص معلوم یا مرید خاصی نبوده با اینکه در همه جا عبارات او بصیغه خطاب بکار رفته است. حقیقت آنست که قاضی همدانی این مطالب را برای صاحب دلان بعد از خود نوشته است؛ زیرا که از این راز چنین پرده برمیگیرد: «از خودی خود بیرون توانی آمدن تا آگاه این راز شوی و لایق شدن این کلمات شوی. دانم که گوئی بلی اما با تو گفتم که مخاطب تویی اما مقصود مخاطب غایبند که خواهند پس از ما آمدن که فواید عجیب را در کتاب بدیشان خواهند نمود»^۱.

اما راجع بزمان تألیف کتاب تمهیدات می بینیم که مؤلف آشکارا در متن تمهیدات اعتراف میکند که این کتاب را پس از مکتوبات یا اقلا پس از انشاء اکثر آنها تألیف کرده است: «بسیار رسائل بروزگار از شیخ قاضی امام سعدالدین بغدادی و خواجه ... نوشتم که مجلدات بود»^۲ از این مطلب درباره تاریخ انشاء مکتوبات مفصلاً بحث شده و میتوان نتیجه گرفت که سال شروع تحریر مکتوبات در حدود ۵۱۸ بوده و این کار تا آخر عمر او ادامه داشته است، بنابراین کتاب تمهیدات تماماً چند سال پس از ۵۱۸ تألیف شده است.

این سال کدامست؟

قاضی همدانی در آخر کتاب تمهیدات بمطلب مهم و جالبی از نظر ما چنین اشاره کرده و میگوید: «امشب که شب آدینه بود نهم ماه رجب ... مصطفی بن ... دیدم ... گفت ای عین القضاة بیش از این اسرار بر صحرا مینه ... من نیز قبول کردم از گفتن، این ساعت دست برداشتم»^۳. اگر نهم رجب آنسال شب آدینه بوده، اول رجب آنسال چهارشنبه میشود. از بررسی تقویم و ستفیلد یقین حاصل میکنیم که میان ۵۱۷ و ۵۲۵ یعنی میان

۲. تمهیدات ص ۱۵.

۱. تمهیدات ص ۳۲۷.

۳. تمهیدات ص ۳۵۳ و ۳۵۴.

انشاء اولین مکتوب قاضی همدانی و سال شهادتش تنها سال ۵۲۱ است که اول ماه رجب در روز چهارشنبه واقع شده است، بنابراین بدون تردید این همان سالی است که قاضی همدانی کتاب تمهیدات را تألیف کرده است.

ب. نسخه‌های خطی موجود از کتاب تمهیدات

۱- نسخه M: این نسخه متعلق بکتابخانه مانيسا گینل (استنبول) بشماره ۱۰۸۶ و مشتمل بر ۱۳۹ ورق هر صفحه دارای ۱۵ سطر و هر سطر ۱۰ کلمه میباشد این نسخه بخط نسخ بیره و ناخوانا در سال ۶۶۷ نوشته شده است عکس این نسخه در کتابخانه دانشگاه تهران بشماره ۴۵۶ وجود دارد. کلیشه ورق اول و آخر این نسخه با تمهیدات چاپ شده است.

اینک چند نمونه از رسم الخط و املاي خصوصی این نسخه: هرک، انج، آنچ گفتند کی، کوید که، جتوان کتاب، دانی شدن، دیگر، دکر، بادید آید، بدید آید، کرده، کرده‌ای. ۲- این نسخه جزوی از مجرعة مسائل فلسفی متعلق بکتابخانه شهید علی پاشا بشماره ۲۷۰۳ عکس آنها در کتابخانه دانشگاه تهران بشماره ۱۱۰۹ و ۱۱۱۰ و مشتمل بر ۳۲۴ ورق بقطع ۱۸/۵ × ۲۱/۵؛ ۱۳/۵ × ۱۸/۵ سانتیمتر میباشد تمهیدات از ورق ۷۸ تا ۱۶۵ بخط نسخ عادی در سال ۷۳۲ هجری نوشته شده است.

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين بدانکه
انجام: نعم المولى و نعم النصير غفرانک ربنا والیک المصير... و حسن توفيقه و قد وقع الفراغ من تنميقه يوم الاربعاء ثانی عشر ذوالقعدة الحرام الحنی و ثلاثین و سبعماية علی يد... عبدالمجید بن محمود بن محمد بن مسعود.
۳- نسخه کتابخانه فاتح (استنبول) بشماره ۲۶۲۶ و مشتمل بر ۱۰۹ ورق بقطع ۱۷/۳ × ۹/۵؛ ۱۴ × ۷/۵ سانتیمتر میباشد و بنام زبدة الحقائق بخط نسخ شکسته در سال ۷۸۵ هجری نوشته شده است.

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم بدانکه.

انجام: و هو رب العرش العظيم نعم المولى و نعم النصير تم الكتاب بعون الملك الوهاب فی يوم الاثنين فی تاریخ اول من شهر رجب سنة خمس و ثمانین و سبعماية

لکاتبه الداعی الفقیر الحقیق الی رحمة ربه القدير المسمى سيد عيسى بن سيد محمد الخواجکی الخوارزمی.

۴- این نسخه متعلق بکتابخانه ملی پاریس An. fonds بشماره ۳۶ مشتمل بر ۹۳ ورق بقطع ۱۹×۱۴ سانتیمتر در سال ۷۹۶ نوشته شده است. کلیشه ورق اول و آخر این نسخه عوض نسخه P اشتباهاً با تمهیدات چاپ شده است. عکس این نسخه در کتابخانه داندگاه وجود دارد.

۵- نسخه A: این نسخه متعلق بکتابخانه ایاصوفیا (استنبول) بشماره ۱۸۴۲ و مشتمل بر ۳۱۷ ورق بقطع ۱۷/۵×۱۱/۵ سانتیمتر و هر صفحه دارای ۹ سطر بخط نسخ زیبا تحریر یافته است. عکس این نسخه در کتابخانه دانشگاه تهران بشماره ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹ وجود دارد.

اینک نمونه‌ای از سمانه و املای خصوصی این نسخه: هرکه (هرگاه): سیه (سیاه)، آنج (آنچه)، دگ، بکر، پایان: تمت الكتاب بحمد الله بن توفيقه والصلوة والسلام علی محمد و آله وصحبه و تبعه اجمعین علی يد افاضته. دالله تعالی ابوالمکارم بن علی المرشدی فی سنة سبع و ستین و ثمانمائه.

۶- نسخه S: این نسخه جزوی از مجموعه رسائل متعلق بکتابخانه ایاصوفیا بشماره ۳۰۶۹ و مشتمل بر ۱۰۶ ورق بقطع ۵/۳۵×۲۶: ۷/۲۲: ۷/۲۰ هر صفحه ۳۹ سطر میباشد تمهیدات از ورق ۸۱ تا ۱۰۶ نوشته شده است و عکس آن در کتابخانه دانشگاه تهران بشماره ۲۴۷ وجود دارد این مجموعه در سال ۸۷۱ تحریر شده است.

۷- نسخه U: این نسخه جزوی از مجموعه زبدة المعارف متعلق بکتابخانه دانشگاه بشماره ۱۳۳۷ تمهیدات از ورق ۱ تا ۱۴۴ بقطع ۵/۱۸×۱۳/۳: ۴/۲۷: ۷/۵ هر صفحه ۱۵ سطر میباشد بخط نسخ در سال ۸۷۴ نوشته شده است.

۸- نسخه P: این نسخه جزوی از مجموعه رسائل متعلق بکتابخانه پاریس بشماره ۱۳۵۶ و مشتمل بر ۲۴۴ ورق بقطع ۲۴×۱۷: ۱۶×۱۱/۵ تمهیدات از ورق ۱ تا ۱۱۹ و هر صفحه ۱۷ سطر میباشد این نسخه بخط نسخ در سال ۸۷۷ هجری نوشته شده است و عکس آن در کتابخانه دانشگاه تهران بشماره ۱۲۸۲ و ۱۲۸۳ وجود دارد.